

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:4 • 2004

Kommersialisering, konflikter och lokal markäganderätt

Anna Eriksson-Trenter, *Anspraak och argumentation. En studie av användning och uttolkning av lag vid naturresurskonflikter i nordvästra Hälsingland ca 1830–1870*, Uppsala Studies in Economic History, 61, Uppsala 2002. 166 s.

Anna Eriksson-Trenters avhandling handlar om utvecklingen i praxis på markäganderättens område i samband med skogsindustrins genombrott i norra Sverige. Undersökningen fångar in brytningstiden mellan ett ganska renodlat agrart utmarksnyttjande och en allt starkare inriktning på råvaruförsörjning för en expanderande trävaruindustri. Kring mitten av 1800-talet skedde också stora förändringar i det komplex av lagar och förordningar, som reglerade användningen av jord och skog. Undersökningsområdet utgörs av tre socknar i nordvästra Hälsingland – Färila, Ljusdal och Ytterhogdal – där skogsresurserna kommersialiserades runt mitten av 1800-talet, då trävaruindustrin etablerade sig i området.

Avhandlingens syfte är främst att öka förståelsen av hur det lokala rättsväsendet fungerade som arena för resursallokering och konfliktlösning samt hur formella institutioner uttolkades lokalt. Eriksson-Trenter menar att det framför allt är vid konflikter som innebörden av en aktörs rättigheter och skyldigheter klargörs. Äganderätten sägs formeras i praxis – i konkreta konfliktsituationer – och denna formering påverkar inte bara hur resurser fördelas utan också den innebörd som läggs i en rättighet. Den teoretiska inspirationskällan är främst den amerikanske institutionalistiske ekonomen John Commons och några av hans efterföljare. Eriksson-Trenter knyter an till en central tanke hos Commons, nämligen att mänskliga relationer bygger på en kontinuerlig ström av intressekonflikter och att det institutionella ramverket byggs upp och förändras genom att dessa konflikter får sin tillfälliga lösning. På det empiriska planet ansluter sig Eriksson-Trenter till den riktning inom svensk historisk forskning som menar att de lokala domstolarna spelade en central roll för den kvalitativa förändring av äganderätten som ägde rum under 1700- och 1800-talen.

En arena där resursanspråk restes, förhandlingar om resursallokering fördes och anspråk sanktionerades eller tillbakavisades var avvittringssammanträdena (avvittringarna genomfördes mellan 1833 och 1859 i de tre socknarna). Eriksson-Trenter hävdar att avvittringarna inte, som ofta antagits i tidigare forskning, var en del av en moderniserings- eller individualiseringsprocess av äganderättigheter under 1800-talet. Den komplexa, flerskiktade rättighetsstrukturen i området bibehölls även efter reformen och rättigheterna innehades till största delen av ägarkollektiv, i många fall av stora kollektiv. En annan viktig slutsats är att behov

var ett tungt argument för vilka anspråk som skulle sanktioneras. Rätten till försörjning var en bärande princip vid allokeringen av olika skogsresurser. Den befintliga rättighetsfördelningen mellan skattehemman och nybyggen befästes i stort sett vid avvittringarna och potentiella nybyggare hade svårt att hävda sina intressen gentemot de etablerade brukarna.

En annan arena för resursallokering var häradsrätten, där rättigheter och transaktioner registrerades och tvister relaterade till rättigheter och transaktioner löstes. En studie av registrering av rättigheter och transaktioner visar att bruket av detta skydd ökade kraftigt och att lagfartsinstitutets funktion förändrades till att skydda rättigheter mer allmänt.

En större undersökning gäller konflikter och konfliktmönster under två perioder, 1838–1840 och 1866–1868. Tre typer av konflikter urskiljs och analyseras: kontraktstvister, kränkningar av rättigheter och krav på övertagande av rättigheter. Under den första perioden kretsade konflikterna till stor del kring olika typer av jordfastigheter, medan utmarksresurserna bete och slätter samt framför allt den timmerbärande skogen under den andra perioden var de konfliktskapande resurserna. Också konfliktmönstret förändrades. Krav på övertagande halverades mellan nedslagen medan anmälningar av kränkningar av rättigheter ökade kraftigt. Förekomsten av kontraktstvister ändrades däremot enbart i ringa grad. Kontraktstvisterna bottnade ofta i försämrade ekonomiska villkor eller ökad medvetenhet om naturresursers kommersiella värde. Formaliserade rättighetsrelationer och skrivna dokument spelade vidare allt större roll i konfliktlösningen vid häradsrätten. Kränkningarna av rättigheter hade sin bakgrund i såväl institutionella förändringar som skogsindustrins efterfrågan på timmer och befolkningsökningen. I en del av dessa ärenden kan en tendens urskiljas till att domstolens praxis blev mindre flexibel och att ny lagstiftning tillämpades utan undantag. Kraven på övertagande av rättigheter vittnar om att det försiggick en slags spontan ägoregistreringsprocess vid tinget, en aktivering av rättigheter i syfte att ifrågasätta andras eller skydda egna rättigheter. Häradsrätten fungerade emellertid inte som en omfördelande kraft utan den som brukade marken erhöft oftast rätts sanktion.

Utgångspunkter och teori

I de valda utgångspunkterna ligger en kritik mot såväl tidigare historisk forskning som vissa teoretiska ansatser. En betydande del av den tidigare historiska forskningen har enligt Eriksson-Trenter huvudsakligen sysslat med förändringar i lagstiftningen på central nivå och mer eller mindre uttalat antagit att dessa förändringar automatiskt översattes i förändringar av rättigheters innebörder eller styrka. Eriksson-Trenter menar däremot att rättigheter måste bevakas och skyddas genom aktiva insatser av innehavarna. Institutionella förändringar kan behöva aktiveras för att få betydelse i praktiken. Denna utveckling i praxis på mark-

äganderättens område i samband med skogsindustrins genombrott i norra Sverige har inte tidigare undersökts närmare. På det teoretiska fältet menar Eriksson-Trenter att den neo-institutionella forskningens ansats inte tillräckligt betonat att ägostrukturen utgör en dynamisk praktik och att det framför allt är vid konflikter som innebörden av en aktörs rättigheter och skyldigheter klargörs. Jag kan i stor utsträckning instämma i Eriksson-Trenters kritiska synpunkter och menar att synen på ägostrukturen som en dynamisk praktik är fruktbar och att konflikter kring äganderättsliga förhållanden ger oss möjlighet att belysa den praktiska innebörden av äganderättigheter. Två invändningar kan emellertid riktas mot ansatsen.

Den ena är att den process som faktiskt studeras – lokal rättspraxis som källa till förändring i äganderättigheter – tydligare skulle ha kunnat infogas i ett bredare sammanhang som också rymmer andra mekanismer för att skapa och upprätthålla rättigheter. Avgöranden i domstol spelar naturligtvis en viktig roll för äganderättens formering och Eriksson-Trenter har gjort en viktig insats genom sin studie av denna källa till realiserade rättigheter, men det är inte självklart hur stor räckvidd avgöranden i domstol har. Ibland förefaller Eriksson-Trenter resonera som om varje domstolsbeslut hade en principiell innebörd och producerade en kollektiv nyttighet. Rättigheter som möjligheter kan direkt transformeras till förverkligade rättigheter utan att gå via en förhandling vid någon arena. Dessutom kan konflikter mellan konkurrerande anspråk lösas genom direkta förhandlingar och överenskommelser utanför rättsväsendet eller genom att en lokal norm växer fram, som anger var gränserna för anspråken går.

Den andra invändningen gäller det centrala begreppet möjlighetsfält. Eriksson-Trenter förefaller använda både en snäv och en vid definition av begreppet. I den utvidgade definitionen, som inte preciseras förrän i slutet av avhandlingen, ingår individernas initiativkraft, kreativitet och handlingsresurser. Med den vida definitionen blir frågan om vem som agerar och vilka resurser denne förfogar över (styrkeförhållandet mellan olika aktörer) viktig. Dessa förhållanden berörs i de empiriska undersökningarna men analyseras inte systematiskt. Detta inslag borde ha ingått bland utgångspunkterna och gjorts till föremål för systematisk undersökning och analys, i den mån detta hade gått att göra med en rimlig arbetsinsats.

Kontinuitet i rättighetsstrukturen vid avvittring

En hel del av det som skrivits om avvittringarna har tämligen ensidigt hållit sig till lagstiftningen eller antagit att konsekvenserna blev de som reformlagstiftningens mål angav. I dessa avseenden går Eriksson-Trenter längre än tidigare forskning.

Hon hävdar att det mest slående draget i den äldre agrara husbehovsekonomins resursanvändning inte var att ägandet var samfällt utan att rättighetsstrukturen var flerskiktad, det vill säga att markerna var underställda flera lager av

rättigheter. Denna vridning mot ett delvis nytt sätt att se på rättighetsstrukturen är fruktbar och lovvärd. Huvudfrågan blir sedan huruvida avvittringarna ledde till att den flerskiktade nyttjanderättsstrukturen ersattes av en mer sammanhållen och endimensionell struktur. Enligt Eriksson-Trenter var centrala myndigheter inriktade på förenkling i syfte att åstadkomma klarhet i ägoförhållanden. De verkställande organen var däremot beredda att kompromissa med det önskvärda för att nå det möjliga och visade därför större förståelse för den lokala organiseringen av nyttjandet. Bönderna slutligen ville bibehålla den flerskiktade strukturen därför att den var effektiv i en ekonomi där extensiv boskapsskötsel dominerade.

Det empiriska underlaget för analysen av vad som hände med den flerskiktade strukturen vid avvittringen utgörs främst av en överenskommelse mellan jordägarna rörande rättigheterna till en samfällad utskog vid ett par fäbodvallar i Färila socken. Det beskrivna fallet skulle emellertid kunna tolkas på annat sätt än vad Eriksson-Trenter gör, när hon hävdar att bönderna försvarade den lokala organiseringen av resursnyttjandet i en flerskiktad struktur. Bönderna verkar ha velat gå längre med sammanförande av ägor och med delning än vad myndigheterna ansåg lämpligt. De beklagade att förrättningen innebar att de även i fortsättningen skulle disponera betesrättigheter gemensamt och hävdade att det var meningslöst att skifta rätten till husbehovsvirke i skogen, om betesrätten fortfor att vara samfällad. Ägodelningsrätten tillmötesgick inte deras krav. Man kan lockas att dra slutsatsen att bönderna inte särskilt ivrigt höll fast vid den flerskiktade strukturen utan gärna såg att den förenklades.

Eriksson-Trenter ställer sig med rätta kritisk till en del svepande påståenden om att avvittringarna direkt skulle ha lett till en privatisering av resurskontrollen. Denna uppfattning vederläggs genom en granskning av avvittringsenheternas storlek. Hon antyder att det kan ha skett en förändring i ägarkollektivens karaktär genom att påpeka att kollektiven inte nödvändigtvis hade någon historia av gemensamt nyttjande. Detta antyder att avvittringen kan ha undergrävt den flerskiktade strukturen, också på tämligen måttlig sikt. Problemen att kontrollera nyttjandet kan ha ökat i en delvis nyskapad grupp, det vill säga det blev svårare att upprätthålla regler för nyttjandet i grupper som åtminstone delvis saknade en historia av gemensamt nyttjande. Denna fråga skulle ha kunnat belysas ytterligare genom att även granska det Eriksson-Trenter kallar egentlig privatisering, nämligen delning av den samfällade skogsmarken genom laga skifte.

Eriksson-Trenter ifrågasätter den traditionella bilden av avvittringarna som led i moderniseringen av äganderätten. Ett tyst samförstånd sägs ha rått mellan lokalbefolkningen och lantmäteriets tjänstemän om rätten till försörjning (behov) som bärande princip för resursallokering. Framställningen ger intrycket att principen var lokal, det vill säga etablerades av lantmätare och bönder vid genomförandet. I stadgorna angavs emellertid att avvittring skulle innebära att svaga hemman tilldelades fyllnad i deras behov. Dessutom verkar bönderna inte ha va-

rit särskilt attraherade av att hålla genomförandet inom ramen för den traditionella husbehovsekonomin. Eriksson-Trenter framhåller att många bönder förefaller ha varit mer öppna än den verkställande lantmätaren för trävarumarknadens möjligheter. I såväl Ljusdal som Ytterhogdal visade bönderna intresse för att upplåta skog i samband med avvittringarna. Hemmansägarna motsatte sig energiskt lantmätarnas och ägodelningsrättens försök att inskränka deras förfoganderätt genom att frånta dem rätten att avyttra skog. Fram tonar en bild av bönder som levde närmare den nya verkligheten än myndigheterna. De senare förefaller tämligen tillbakablickande, om man ser till stadgornas utformning och till verkställarnas agerande. Bönderna verkar rent av i högre grad än myndigheterna hävda en marknadsekonomisk syn på äganderätten genom att energiskt försvara sin rätt att avyttra skog och driva delningen längre än vad myndigheterna ville medge. Detta är inte helt lätt att förena med den bild av förhållandena som Eriksson-Trenter i övrigt tecknar.

Ett annat inslag i den traditionella bilden har varit att kronan vid avvittringarna skulle ha skänkt bort stora områden av kronoallmänningssmark till enskilda bönder. Eriksson-Trenter menar att denna bild starkt förenklar förloppet i de undersökta socknarna. I praktiken gick reformen ut på att varje hemmans ägor skulle jämkas i förhållande till den skatt hemmanet erlade. Till stöd för den traditionella tesen kan emellertid anföras att lantmätaren vid avvittringen i Färila vid tilldelning av skogsanslag verkställde en maskerad gradering genom att från den sämre marken avräkna en viss kvotdel som impediment. Förrättningsmännen satte dessutom i stor utsträckning arealens storlek nära intill det maximum författningarna tillät, även då skogsmarken var av bästa beskaffenhet. Vidare graderades skogsmarken så att jorden, om den var av mindre godhet, ofta inräknades i skogsanslaget till mindre vidd än den verkliga. Slutligen betraktades i avsevärd omfattning användbar skogsmark som impediment och tilldelades hemmanen utan någon som helst beräkning vid områdets bestämmande.

Konflikter och konfliktlösning vid häradsrätten

Vid analysen av konflikter och konfliktlösning vid häradsrätten formulerar Eriksson-Trenter en modell som beskriver hur fördelningen av rättigheter och rättigheternas innebörd ifrågasätts och omförhandlas. Modellen operationaliseras genom en rad frågor, som bland annat rör parternas argumentation och grunderna för häradsrättens sanktionering av anspråk. Frågorna tas upp i kvalitativa analyser av enskilda rättsfall. Även kvantitativa frågeställningar undersöks, främst vilka resurser som var föremål för konflikt och hur anspråken formulerades. Granskar man hur Eriksson-Trenter faktiskt använder den operationaliserade versionen av modellen i kapitel 7–9 finner man emellertid att rätt stort utrymme ägnas åt en outtalad fråga, nämligen vilka omständigheter som gav upphov till konflikter. Den frågan borde ha ingått i den operationaliserade versionen.

Eriksson-Trenter redovisar tre delundersökningar av konflikter och konfliktmönster vid häradsrätten under två perioder (1838–1840 och 1866–1868). De sammanlagt 225 ärendena grupperas i tre kategorier: kontraktstvister vid registrering av rättigheter och transaktioner (48 st), kränkningar av rättigheter (105 st) och krav på övertagande av rättigheter (71 st). Kategoriseringen ger ett väl fungerande instrument med förankring i modellen. Den kombineras med grupperingar av tvisterna efter andra kriterier, till exempel vilken typ av resurser som var föremål för konflikt.

Frekvensen konflikter ökade inte särskilt påfallande mellan perioderna (de ökade med 32 procent). Givet de stora förändringar som skedde i den ekonomiska omvärlden och givet den formalisering som kontraktsslutande innebar, kan detta tyckas förvånande. Om frekvenssiffrorna relateras till befolkningstillväxten, finner man att förändringen i frekvensen konflikter i stort sett följde befolkningsökningen. Jag saknar en diskussion av förändringsmönstret över tid i förhållande till huvudfrågeställningar och modell.

I analysen av kontraktstvister använder Eriksson-Trenter Durkheims idé att kontrakt bygger på outtalade referenser till normer och sedvänjor. Slutsatserna blir tämligen allmänt hållna, att inte alla händelser och villkor kunde uttryckas i kontrakt och att bönderna var medvetna om skogens värde eller skogens ökade värde. Analysen skulle ha blivit mer intressant om ett försök hade gjorts att komma åt de implicita utgångspunkterna.

Kategorin kränkning av rättigheter innefattar mål där kändeparten hävdar att svaranden gjort sig skyldig till intrång på hans eller hennes egendom eller att svaranden överträtt sina befogenheter i relation till kändeparten. Dessa mål ökade kraftigt mellan perioderna, från 32 till 73 stycken. Huvuddelen av dessa rörde utmarksresurser. Den stora ökningen svarade konflikter rörande skog och timmer för. En del av dessa konflikter menar Eriksson-Trenter kan förklaras som följder av förändringar i ägostrukturen. Det rör sig om ärenden där kronan genom avvittring tagit kontroll över delar av skogen och bevakade sina nya rättigheter mot intrång. De åtal som väcktes tolkas som markeringar gentemot lokalbefolkningen av den nya ägostruktur som gällde efter avvittringen. De svarande, som var bönder och torpare, accepterade uppenbarligen inte avvittringens resultat. Analysen av fallen skulle ha kunnat drivas litet längre genom att gå utanför parternas argumentation och försöka bedöma vilka argument som hade mest fog för sig. Argumentationen kunde sättas i förhållande till den rättighetsstruktur som avvittringarna skapade och en bedömning göras om det råde oklarhet i äganderätt och därmed fanns utrymme för olika tolkningar. Andra konflikter var uttryck för enskildas bevakning av sin rätt i skogssamfälligheter. Eriksson-Trenter hävdar att överenskommelser om försäljning av avverkningsrätt var svåra att träffa, särskilt där ägarkollektiven var stora. Frågan är om inte det mest slående är att antalet tvister inte var avsevärt större, om nu området utsattes för stark efterfrågan på

timmer. Det ringa antalet tvister och det faktum att det faktiskt träffades avtal tyder på att svårigheterna inte var så stora.

Några ärenden gällde olovligt nyttjande av samfälld skog. Eriksson-Trenters tolkning att det rörde sig om en strävan att bevaka den egna bestämmanderätten inom samfälligheten är fullt rimlig. Hon framhåller att bestämmelserna om nyttjande av samfällda skogsresurser i första hand begagnades av skogsbolagen och kronan. Kronan tycks också ha tagit på sig rollen som bevakare av yttre gränser för samfälligheten. Det förefaller med avhandlingens utgångspunkter litet paradoxalt att samfälligheternas förvarare var kronan och skogsbolagen och inte bönderna.

När Eriksson-Trenter diskuterar hur den dramatiska ökningen i käromål om kränkningar av rättigheter till utmark och förändringen av ärendenas innebörd skall förklaras hävdar hon att ett nytt synsätt på rätten till skog skulle ha vunnit insteg. Det nya synsättet innebar att skogen behandlades som en fysiskt lokaliserad och avgränsad resurs med egen rättslig status. Tidigare hade rätten till skog betraktats som en uppsättning till inägorna kopplade särrättigheter för den självhushållande ekonomin. Det empiriska underlaget för tesen förefaller svagt. Dessutom är det förvånande att det äldre synsättet, med dess starka koppling till självhushållningen, uppenbarligen drevs energiskt av skogsbolagen och kronan.

Kategorin krav på övertagande av rättigheter innefattar mål i vilka kårändeparten yrkade att svaranden skulle avsäga sig en eller flera rättigheter till en resurs till förmån för kåranden. Antalet sådana ärenden minskade mellan nedslagen. Eriksson-Trenter tar som utgångspunkt en fruktbar tanke, nämligen att det kan krävas en aktivering av institutionella förändringar för att de skall få betydelse i praktiken. Därmed driver hon analysen längre än de flesta tidigare forskare, som oftast satt punkt när en förrättning är fastställd. Hon förefaller emellertid dra litet väl stora växlar på tvisterna vid domstol och aktiveringen, när hon hävdar att om ingen använde sig av förändringarna på fastighetsrättens område, genom att ta saken till domstol, så medförde dessa inga reella förändringar för egendomsrelationerna. Argumentet att lagarna kan ha verkat förebyggande tas visserligen upp men utan att villkoren för en sådan verkan diskuteras. Därmed blir räckvidden av aktiveringstanken oklar.

Eriksson-Trenter diskuterar också om en professionalisering av häradsrätternas arbetssätt påverkade de nya förordningarnas konsekvenser. Några tydliga slutsatser drar hon emellertid inte. Möjligen skulle man kunna säga att hypotesen om en mer bokstavstroende eller mindre flexibel lagtillämpning i professionaliseringens spår inte får stöd. Häradsrätten tillämpade inte lagen bokstavstroget vid krav på inlösning av särrättigheter utan använde en praxis som gav besittningsskyddet åt brukaren. I samma riktning pekar diskussionen om formalisering, dock även i detta fall utan en riktigt tydlig slutsats. Det mesta verkar tyda på att en besittning inte måste vara lagfaren eller intecknad för att vinna stöd i rättspraxis. Besittningsskyddet tillföll i regel den faktiske brukaren av jorden.

När anspråk på övertagande av rättigheter framfördes menar Eriksson-Trenter att argumenteringen var kreativ och att parterna förhöll sig aktiva till regelverket. De sökte sig fram bland floran av förordningar och lagrum och ifrågasatte stundom innebörden i olika rättighetsbegrepp. I en del fall kan man tycka att argumenteringen knappast vittnar om kreativitet. Man skulle lika gärna kunna påstå att den var särdeles långsökt och närmast dömd att misslyckas. Påståenden om kreativitet skulle kräva en granskning eller ett resonemang kring argumentationens verklighetsförankring och en bedömning av dess styrka.

Avslutande synpunkter

De analysinstrument som Eriksson-Trenter utvecklat hjälper henne en bra bit på väg i analysen av ett svårhanterligt material, men räcker ibland inte riktigt till för att utvinna mesta möjliga av empirin. Punktvis skulle hon ha behövt gå utanför vad som sägs och försökt bedöma hur verklighetsförankrad argumentationen var. Jag har svårt att se hur man annars skulle kunna dra slutsatser om kreativiteten i argumentationen eller om individernas förmåga att utnyttja sitt möjlighetsfält eller om utfallet av konflikterna. Själva ansatsen begränsar ibland också möjligheterna att dra slutsatser. Eriksson-Trenter intensivundersöker ett begränsat antal fall hämtade från två perioder. Ibland blir det svårt att utvinna så särskilt mycket av det fåtal fall som hamnar i en viss kategori.

Undersökningen av avvittningen i de tre socknarna ger ett viktigt bidrag till vår kunskap om en av de stora reformerna på jordfrågans område under 1800-talet, en reform som rönt förvånansvärt liten uppmärksamhet i tidigare forskning. Eriksson-Trenter har genom att betona den flerskiktade rättighetsstrukturen starkare än det samfälliga ägandet kunnat ifrågasätta en del förenklade föreställningar om reformens innebörd och ger därmed nya utgångspunkter för fortsatt forskning kring avvittningen. I undersökningen av konflikterna kring resursrättigheter och resursanvändning har Eriksson-Trenter lyckats väl med att gruppera ett ofta rätt svårhanterligt material i kategorier som gör det möjligt att urskilja mönster i och sammanhang bakom lokala konflikter samt finna belysande skillnader i sätten att argumentera. Eriksson-Trenter har inte nöjt sig med att ta över färdiga instrument utan har utvecklat en beskrivande modell för att undersöka hur rättighetsanspråk reses, legitimeras och sanktioneras. Även i andra avseenden går hon längre än vad tidigare forskare oftast har gjort. Ett exempel är tanken att institutionella förändringar kan behöva aktiveras för att nya rättighetsarrangemang skall förverkligas. Till förtjänsterna hör också att avhandlingen är stramt komponerad och mycket välskriven. Eriksson-Trenter uttrycker sig enkelt och klart, kort och koncist.

*Ronny Pettersson**

* Fakultetsopponent